

Introducing the manuscript of Saba Sanabel by Abdul Wahed Mohammad Belgrami

Fatemeh Abdi¹ | Soheila Mousavi Sirjani² | Mandana Mangali³

1. Ph.D. Student, Persian Language and Literature Department, Islamic Azad University, South Tehran Branch, Tehran, Iran.
2. Corresponding Author: Associate Professor of Persian Language and Literature Department, Islamic Azad University, South Tehran Branch, Tehran, Iran, Email: s_mousavi@azad.ac.ir
3. Assistant Professor of Persian Language and Literature Department, Islamic Azad University, South Tehran Branch, Tehran, Iran.

Article history: Received 20 April 2022;

Received in revised form 4 July 2022;

Accepted 4 July 2022

Abstract

Manuscripts contain valuable historical, literary, and mystical information for literary scholars. In particular, one of these manuscripts (with reference to the two cited manuscripts) is the valuable work of Saba Sanabel by Abdul Wahed Muhammad Belgrami (d. 912 AH or 915 AH?) On the subject of mysticism and Sufism and the description of the Sufis of India. In the present research, a descriptive-analytical method has been tried to provide a corrected and revised description of the mentioned version and the content of this work for those who are interested. "Saba Sanabel" is the work of Mir Abdul Wahed Belgrami, a prose and includes seven spikes in Persian, with mystical content, and masterful and fluent methods. The prose of this work is simple and, in some parts, concise. Most of the verses used in the text of the poem are the author. In this work, the author, while expressing his beliefs, has brought pure anecdotes in various mystical subjects and has strengthened the principles of his beliefs by quoting verses and hadiths. A careful study of this work is a reflection of the principles of Belgrami mystical beliefs as much as possible, along with newly discovered points, such as the fact that a Sufi is created with good morals such as love, good fortune, courage, forgiveness ...

Keywords: Abdul Wahed Belgrami, Cheshtia sect, Saba Sanabel, manuscript, mystical structure.

1. Introduction

A) Introduction of the author of "Saba Sanabel": In this article, an attempt is made to introduce the editions of "Saba Sanabel" by Abdolvahed Mohammad Belgrami and provide the necessary description and provide an introduction about the life and writing style of the author.

His full name is Mir Abdul Wahed Sayyid Ibn Ibrahim Ibn Qutbuddin Ibn Mahr Ibn Shah Biden, who died in the year 912 AH. Or 915 AH. In the country of India, the region of Belgram was born. (Manzavi, 1365: 1542) His religion was Hanafi and his mystical mashrab was Cheshtia. The lineage of Abdul Wahed Belgrami is conveyed to Hazrat Sajjad and Imam Hussein. His nickname is a witness. He is considered to have virtues, perfections, austerity and worship. In his description, it is stated that he had the morality of Marzieh and the attributes of Razieh. His father's name was Ibrahim Ibn Khatib. His main homeland is Belgram; While some of his ancestors migrated to the town of Bari Bārī, he came to Belgrade and remained there. His devotion to Seyyed Hossein is staggering. Abdul Wahed Belgrami has said the following about his master in Saba Sanabel: "And this poor man is a follower of Makhdoom Sheikh Safi and he has the caliphate from Makhdoom Sheikh Hussein and Sheikh Hussein was one of the caliphs of Makhdoom Sheikh Safi. The story of Sheikh Hussein's servant is as follows:

that first he was the wealthy owner of the machine. The shooting and ball-making industries and other trades had a perfection that the kings knew; Suddenly the divine providence came and cleansed them from worldly pollution; They overthrew all the means of the world and became absolute servants who had nothing left in their hearts except the love of God Almighty and the intention to follow the Prophet (peace and blessings of Allaah be upon him). In that case, many Kharijites were issued from them and they found information about the pronouns of the people. They traveled around the world for several years with the intention of growing old to follow the path of God Almighty. They paid attention to every dervishes they saw and every sheikh they found; "After a short time it became clear that he was empty of time, he was dying." (Page 49 version A; pages 0391 and 0392 version B) He has works and works in facts and knowledge; Among them: Indian truths and the solution of doubts and sufficient explanation to the non-stop discussion which has taken it to the meanings of Sufism and the description of Nuzha al-Arwah and Saba Sanabel in Sufism. It is mentioned in the memoirs of Indian scholars that Akbarshah asked him to bow down completely and a land in Suyrgāl (1) Suyrgāl had mercy on him. The author of Nafais al-Mathir has considered him one of the great Ghonoj. From his poems, the view of mango and melon has a sweet and savory taste. Omar Belgrami was more than one hundred years old and his death occurred on the third Friday of Ramadan in the year one thousand and seventeen AH in Belgram and he was buried there (see Abdul Shakur Rivani, 2012, vol. 1: 171-170).

B) About Belgram: The author of Saba Sanabel was born in the city of Belgram. The Great Islamic Encyclopedia describes Telegram as follows: The Muslims came (409 AH / 1018 AD), but it did not take long for the Hindus to conquer the city again due to the weakness of the Ghaznavid rule in India ... Who immigrated to India after the fall of Baghdad by the Mongol Hulagu Khan. Among these Sadats are Mir Jalil al-Din Belgrami (d. 1138 AH / 1726 AD) and Mir Gholam Ali Azad Belgrami (d. 1116-1200 AH). His grandson Amir Haidar Hosseini, the author of the book Akbari Accidents, can also be mentioned. It is said that Aurangzeb likened Sadat Belgram to the pulpit, which can neither be sold nor burned ... "(The Great Islamic Encyclopedia, vol. 12: 495) Is; "They surpassed their rivals in all walks of life, the Ottoman and Persian sheikhs. In history, they became known for their grace, science, writing, poetry, and good administration. The most prominent of them are: Abdul Wahed Belgrami, author of Saba Sanabel; Abdul Jalil Belgrami; His son Mohammad, nicknamed the "poet"; Gholam Ali Azad; Amir Haidar, granddaughter of Azad Belgrami and author of Akbari Accidents; Seyed Ali Belgrami And his older brother, Sayyid Hussein Belgrami, known as Emad al-Mulk, the first Indian Muslim to become a member of the Indian Muslim Council. Seyyed Morteza Zabidi, the author of the Crown of the Bride, was also a resident of Belgrade" (Encyclopedia of the Islamic World, vol. 4: 1998).

C) Appearance characteristics of "Saba Sanabel": The joint list of Pakistan has described Saba Sanabel as follows: 2- Aging and discipleship and its truth and nature; 3- Leaving contentment, trust and laziness; 4- Their dervishes and the good morals of their dervishes; 5- Fear and hope; 6- The truths of unity and the emergence of the effects of knowledge and love; 7- Miscellaneous. "Has been written (Manzavi, 1986: 1542). He writes at the beginning of version A (the version of the library of the Majlis): "Using and obtaining food, not in the form of betrayal and eavesdropping." (Version A, page 5) At the end of the seventh September, the title of the chapter reads: Judge Hamid al-Din Naguri did not write a treatise on the definition of the Khajagans, and called it "Sir al-Mashaykh", and I will bring this poor little by little here, then seventeen garlic Reminds: 1- The first journey in the definition of Imam Ali; 2- In the definition of Khajeh Hassan Basri; 3- Khwaja Abdul Wahed; 4- Khajeh Fazil Ayaz; 5- Khajeh Ibrahim Balkhi; 6- Khajeh Hudhaifa Marashi; 7- Khajeh Hibreh Basri; 8- Khajeh Alavi Dinuri; 9- Khajeh Boashaq Shami; 10- Khwaja Qudwa al-Din Abu Ahmad Farshaneh; 11- Khajeh Naser al-Din Abu Mohammad Cheshti; 12- Khawaja Naser al-Din Abu Yusuf Chishti; 13- Khwaja Qutbuddin Maudood Cheshti; 14- Khajeh Haji Sharif Zandani; 15- Khajeh Osman Harouni;

16- Khwaja Moinuddin Cheshti; 17- In the definition of Khajeh Qutbuddin Bakhtiar Kaki. (Version A, pp. 140-121; Version B, pp. 0478-0458) Mahmoud Nazari knows the date of writing the work according to the mention of Abdul Wahed Belgrami in the original version (969 AH) (Nazari, 1391: 31). Abdul Wahed Mohammad Belgrami's connection with the great mystics of his time and his step towards Sufism led to the introduction of Sufi thoughts and mystical thoughts in most of his works. In these works, both in terms of words and in terms of concepts, the spirit of mysticism is manifested, because Belgrami has tasted mysticism in practice and has been following the path of mysticism. Although this work was written in Persian, the author has used Urdu poetry in a few limited places. The format of the poems used in this work is Masnavi, pieces and quatrains.

1.1. Research methodology

Saba Sanabel is a valuable work by Belgrami belonging to the second half of the tenth century AH, which has remained unknown until now. The purpose of this research is to identify and introduce the valuable work of "Saba Sanabel" Abdolvahed Mohammad Belgrami (AD: 912 AH or 915 AH) by descriptive-analytical method. This work on the subject of mysticism, Sufism and monotheism is a detailed description of the elders of the Tarighat and Sufis of India.

2. Conclusion

Saba Sanabel Manuscript is a valuable work by Abdolvahed Belgrami with a mystical structure and biography of the elders of the path. The writing of Saba Sanabel is influenced by the doctrinal principles of his old Maulana Hussein and Judge Hamid al-Din Naguri, the author of the treatise Sir al-Mashaykh on the definition of the Khajagans of Chesht. He is credited with Sadat Belgram, who is known in Indian history for his grace, science, writing, and good administration.

Considering the described version, the Majlis version and the library version of the University of Tehran have been selected as two citationable manuscripts. The prose of the book is simple and, in some parts, and the author has used many verses and hadiths according to the text. Most of the verses used in the text are the author's poem and in the form of Masnavi, the piece and the person. Masnavi format is more widely used than other formats in this collection. It is worth mentioning that the author of Urdu poems is also mentioned in the text. This work has been translated into Urdu by Mufti Mohammad Khalil Khal Barakati in Pakistan.

The seven anecdotes of Sanabel can be considered as a subgroup of parable anecdotes. These anecdotes are all sweet and about the behavior and character of Sufis, especially the nobles and elders of Chishti. Abdul Wahed Belgrami in Saba Sanabel tries to express the way and principles of Sufi beliefs and religions. In his view, leaving the world with contentment, trust and perseverance is the attainable and ultimate way for the seeker to reach the truth of unity with the emergence of the effects of knowledge and love.

4. References

- Abdo al-Šakūr Rīvānī, M. (Ma'rūf be Rahmān-alī Sāheb Farzande Šīr-alī Ahmad-ābādī). (2011). **Tohfato al-fozalā fī Tarājemo al-komalā (Tazkerato al-owlamā-ye Hend)**. With the Effort of Yūsof Beyg Bābā-pūr. Qom: Majma'e Zaxāyere Eslāmī.
- Ārīyā, Gh. A. (1986). **Tariqe-ye Češtīye dar Hend**. 1st Vol. Tehrān: Zavvār.
- Ayyāzī, S. M. A. (2001). Naqd va Mo'arefī-ye Ketāb: Javāhero al-Tafsīre Mollā Mohammad Kāšefī. **Spring Heritage Mirror Magazine**. 12: 52-56.
- Bāberī, D. (1939). **Safinato al-owliyā**. 1st Vol. Hend: Kānpūr.
- Bahār. M. T. (1991). **Sabk-šenāsī**. 1st and 2nd & 3rd Vol. Tehrān: Amīr Kabīr.
- Čūhdarī, Sh. (2007). **Adyān va Erfān**. 4th Year. No. 11.
- Dā'erato al-ma'ārefe Bozorge Eslāmī. (2004). **Advisor: Kāzem Mūsavī Bojnordī**. 1st & 12th Vol. Tehrān: Markaze Da'erato al-ma'ārefe Bozorge Eslāmī.
- Dād, S. (1999). **Farhange Estelāhāte Adabī**. Tehrān: Morvārīd.
- Dāneš-nāme-ye Jahāne Eslām. (1998). **Advisor: Qolām-alī Haddād Ādel**. 4th Vol. Tehrān: Bonyāde Dā'erato al-ma'ārefe Eslāmī.

- Deylamī, H. (2017). **Eršādo al-qolūb elā al-savāb**. Ed by. Abo al-hasan Ša'rānī. Tr. by Alī Salgī Nahāvandī. Qom: Nāser.
- Ernst, C. W. (1939). Maktūb Šodane Ta'ālīme Šafāhī dar Tarīqe Češtīye Moteqaddem. Tr. by Mas'ūd Faryāmaneš. **Journal of Research Mirror**, 25(4): 5-14.
- Golām-sarvar, Lāhūrī. (1914). **Xazīnato al-safiyā**. 1st Vol. Kānpūr: Bījā.
- Keyxāy Farzāneh, A. R., and Salīmī Xarāšad, S. (2005). Dīd-gāhe Erfānī-ye Xāje Mo'īno al-ddīne Češtī bar Asāse Dīvāne Mansūb be Vey. **Subcontinental Researches**, 7(23): 97-116.
- Māyel Heravī, N. (1900). **Tārīxe Nosxe-pardāzī va Tashīhe Enteqādī-ye Nosxehā-ye Xattī**. Tehrān: Ketāb-xāne, Mūze va Asnāde Majlese Šowrāye Eslāmī.
- Mīr-xord, M. (1978). **Seyaro al-owlīyā dar Ahvāl va Malfūzāte Mašāyexe Češt**. 1st Vol. Pākestān: Lāhūr.
- Monzavī, A. (1986). **Fehreste Moštarake Nosxehā-ye Xattī-ye Fārsī-ye Pākestān**. Eslām Ābād: Markaze Tahqīqāte Fārsī-ye Īrān va Pākestān.
- Mošār, Kh. (1971). **Fehreste Ketābhā-ye Čāpī-ye Fārsī**. 3rd ed. Tehrān: Mo'allef.
- Nātel Xānlarī, P. (1986). **Tārīxe Zabāne Fārsī**. Tehrān: Našre now.
- Nazarī, M. (2012). **Fehreste Nosxehā-ye Xattī-ye Ketāb-xāne Majlese Šowrāye Eslāmī**. 50th Vol. Tehrān: Mūze va Markaze Asnāde Ketāb-xāne Majlese Šowrā-ye Eslāmī.
- Pūr-nām-dārīyā, T. (1997). **Ramz va Dāstānhā-ye Ramzī dar Adabe Fārsī: Tahlīlī az Dāstānhā-ye Erfānī- Falsafī-ye Ebne Sīnā va Sohrevardī**. 4th ed. Tehrān: Elmī va Farhangī.

Cite this article Abdi, F., Mousavi Sirjani, S., Mangali, M. (2024). Introducing the manuscript of Saba Sanabel by Abdul Wahed Mohammad Belgrami. *Journal of Subcontinent Researches*, 16(46), 155-172. [DOI: 10.22111/jsr.2022.42168.2258](https://doi.org/10.22111/jsr.2022.42168.2258)

معرفی نسخه خطی سَبَعِ سَنَابِلِ اثر عبدالواحد محمد بلگرامی

فاطمه عبدی^۱ | سهیلا موسوی سیرجانی^۲ | ماندانا منگلی^۳

۱. دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران جنوب، تهران، ایران.

۲. نویسنده مسئول: دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران جنوب، تهران، ایران، ایمیل: s_mousavi@azad.ac.ir

۳. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران جنوب، تهران، ایران.

چکیده

نسخ خطی دربردارنده اطلاعات تاریخی، ادبی و عرفانی ارزشمندی برای پژوهشگران ادبی است. به طور خاص، یکی از این نسخ (با توجه به دو نسخه مورد استناد) اثر ارزشمند «سَبَعِ سَنَابِلِ» عبدالواحد محمد بلگرامی (م: ۹۱۲ ه.ق؟ یا ۹۱۵ ه.ق؟) با موضوع عرفان و تصوف و شرح احوال صوفیان هندوستان است. در پژوهش حاضر به روش توصیفی - تحلیلی سعی بر آن شده است تا شرحی مُصَحَّح و مُنَقَّح از نسخ مذکور و محتوای این اثر برای علاقه‌مندان فراهم آید. «سَبَعِ سَنَابِلِ» اثر میرعبدالواحد بلگرامی، منثور و شامل هفت سنبله به زبان پارسی، با محتوای عارفانه و شیوه‌ای استادانه و روان است. نثر این اثر ساده و در قسمت‌هایی مسجع است. غالب ابیات به‌کار رفته در متن، سروده مؤلف است. نویسنده در این اثر ضمن بیان عقاید خود، حکایاتی نغز و ناب را در موضوعات گوناگون عرفانی آورده و اصول عقاید خود را با آوردن آیات و احادیث مستحکم کرده است. بررسی دقیق این اثر، انعکاس هرچه بیشتر اصول عقاید عرفانی بلگرامی، همراه با نکات است؛ از جمله آنکه صوفی مُتَخَلِّق به اخلاق حسنه همچون محبت، بشاشت، شجاعت، اغماض و... است.

واژه‌های کلیدی: عبدالواحد بلگرامی، فرقه چشتیه، سَبَعِ سَنَابِلِ، نسخه‌شناسی، ساختار عرفانی

۱- مقدمه

الف) معرفی نویسنده «سَبَعِ سَنَابِلِ»: در این مقاله سعی بر این است تا با معرفی نسخه‌های «سَبَعِ سَنَابِلِ» عبدالواحد محمد بلگرامی و شرح لازم بر آن و ارائه مقدمه‌ای درباره زندگی و سبک نویسندگی مؤلف، مطالبی پیراسته از این اثر عرضه شود. نام کامل وی، میر عبدالواحد سید بن ابراهیم بن قطب‌الدین بن ماهر بن شاه بدین است که در سال ۹۱۲ ه.ق. یا ۹۱۵ ه.ق. در کشور هندوستان، منطقه بلگرام به دنیا آمد (منزوی، ۱۳۶۵: ۱۵۴۲). مذهب وی حنفی و مشرب عرفانی‌اش چشتیه بوده است. نسب عبدالواحد بلگرامی را به حضرت سجاد(ع) و امام حسین(ع) می‌رسانند. تخلص وی شاهدی است. او را صاحب فضایل، کمالات، ریاضت و عبادات دانسته‌اند. در وصف وی آمده است که اخلاق مرضیه و صفات رضیه داشت. نام پدرش ابراهیم بن خطیب بود. موطن اصلی وی بلگرام است؛ درحالی که بعضی از اجداد وی به قصبه باری Bārī هجرت کردند، او به

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۶، شماره ۴۶، ۱۴۰۳، صص ۱۵۵-۱۷۲.

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۴/۱۳

تاریخ ویرایش: ۱۴۰۱/۰۴/۱۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۱/۳۱

استناد: عبدی، فاطمه؛ موسوی سیرجانی، سهیلا؛ منگلی، ماندانا. (۱۴۰۳). معرفی نسخه خطی سَبَعِ سَنَابِلِ اثر عبدالواحد محمد بلگرامی، مطالعات شبه‌قاره، ۱۶(۴۶)، ۱۵۵-۱۷۲.

DOI: [10.22111/jsr.2022.42168.2258](https://doi.org/10.22111/jsr.2022.42168.2258)

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© عبدی، فاطمه؛ موسوی سیرجانی، سهیلا؛ منگلی، ماندانا.

بلگرام آمد و همانجا ماندگار شد. نسبت ارادتش به سید حسین سکنده می‌رسد. عبدالواحد بلگرامی در رابطه با استاد خویش در سبع سنابل چنین آورده است: «و این فقیر مرید مخدوم شیخ صفی است و خلافت از مخدوم شیخ حسین دارد و شیخ حسین از خلفای مخدوم شیخ صفی بودند. قصه مخدوم شیخ حسین بر این وجه هست: که نخست ایشان توانگری عالیجاه صاحب دستگاه بودند. صنعت تیراندازی و گوی‌بازی و سایر حرفت‌ها سپه‌گری بر کمال داشتند که پادشاهان را معلوم بود؛ ناگاه جذبۀ عنایت الهی درآمد و ایشان را از آرایش دنیاوی پاک گردانید؛ همه اسباب دنیا را برانداختند و مخدوم مطلق گشتند که به جز محبت خداوند تعالی و قصد متابعت رسول -علیه‌السلام- در دل ایشان هیچ نماند. در آن حالت خوارق بسیار از ایشان صادر گشتی و بر ضمائر مردم اطلاعی یافتند. چند سال در جوانب و اطراف جهان بگردیدند به نیت آنکه پیری به دست آید که راه خداوند تعالی بنماید. هر درویشی را که می‌دیدند و هر شیخی را که درمی‌یافتند، بدو توجه می‌کردند؛ بعد از اندک مدت معلوم گشتی که او خالی است از سر وقت، او درمی‌گذشتند» (برگ ۴۹ نسخه الف؛ برگ ۰۳۹۱ و ۰۳۹۲ نسخه ب). وی آثار و مصنفاتی در حقایق و معارف دارد؛ از آن جمله: حقایق هندی و حلّ شبهات و شرح کافیه تا بحث غیرمنصرف که آن را به معانی تصوف کشیده و شرح نزهة الارواح و سبع سنابل در تصوف است. در تذکره علمای هند آمده است که اکبرشاه وی را به تعظیم تمام طلبید و زمینی در سیورغال^(۱) Suyrgāl به وی مرحمت فرمود. مؤلف «نغایس المآثر» وی را از اکابر قنوج Ghonoj شمرده است. از منظوماتش مناظره انبه و خربزه مذاق شیرینی و چاشنی دارد. عمر بلگرامی بیشتر از صد سال بود و وفاتش به جمعه سوم رمضان سال هزار و هفده هجری در بلگرام اتفاق افتاد و در همانجا مدفون گردید (ر.ک. عبدالشکور ریوانی، ۱۳۹۱: ۱۷۱-۱۷۰).

ب) درباره بلگرام: مؤلف سبع سنابل زاده شهر بلگرام است. دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، بلگرام را این‌گونه توصیف کرده است: «بلگرام شهری کهن در بخش هاردویی Hardoi ایالت اوتارپرادش Uttar Pradesh و یکی از قدیمی‌ترین مراکز فرهنگ اسلامی در شبه‌قاره هند است... بلگرام از شهرهایی است که در عهد سلطان محمود غزنوی به تصرف مسلمانان درآمد (۴۰۹ ه.ق / ۱۰۱۸ م)، اما دیری نپایید که بر اثر ضعف حکومت غزنویان هند، بار دیگر هندوان بر این شهر چیره شدند... سادات بلگرام که در تاریخ مسلمانان هند به فضل و ادب اشتهار دارند، از اعقاب ابوالفرج واسطی هستند که پس از سقوط بغداد به دست هولاکوخان مغول به هندوستان مهاجرت کرده بود[ند]. از جمله این سادات، میر جلیل‌الدین بلگرامی (د ۱۱۳۸ ه.ق / ۱۷۲۶ م) و میر غلامعلی آزاد بلگرامی (۱۱۱۶-۱۲۰۰ ه.ق) است. همچنین نواده وی امیرحیدر حسینی نویسنده کتاب «سوانح اکبری» را می‌توان نام برد. گفته شده است اورنگ زیب، سادات بلگرام را به چوب منبر تشبیه کرده است که نه فروختنی هستند و نه سوزاندنی...» (دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۳: ج ۱۲: ۴۹۵). همچنین بنا به نظر مورخان و تذکره‌نویسان، محمد بلگرامی منسوب به سادات بلگرامی است. آن‌ها «در تمام شئون زندگی بر رقبای خود، یعنی شیخ‌های عثمانی و فرسوری، پیشی یافته بودند. در تاریخ به فضل و علم و نویسندگی و شاعری و حسن اداره امور شهرت یافتند. برجسته‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: عبدالواحد بلگرامی مؤلف سبع سنابل؛ عبدالجلیل بلگرامی؛ فرزند وی محمد متخلص به «شاعر»؛ غلامعلی آزاد؛ امیرحیدر نوه آزاد بلگرامی و مؤلف سوانح اکبری؛ سید علی بلگرامی؛ و برادر بزرگ‌ترش سید حسین بلگرامی معروف به عمادالملک، نخستین مسلمان هندی که به عضویت شورای مسلمان هند درآمد. سید مرتضی زبیدی مؤلف «تاج‌العروس» نیز از اهالی بلگرام بود» (دانشنامه جهان اسلام، ۱۳۷۷، ج ۴: ۱۳۷۷).

ج) مشخصات ظاهری «سبع سنابل»: فهرست مشترک پاکستان سبع سنابل را این‌گونه توصیف کرده است: «... سبع سنابل در هفت سنبله: ۱- عقائد مذاهب؛ ۲- پیری و مریدی و حقیقت و ماهیت آن؛ ۳- ترک قناعت و توکل و تبتل؛ ۴- درویشان و حسن اخلاق درویشان؛ ۵- خوف و رجا؛ ۶- حقایق وحدت و ظهور آثار معرفت و محبت؛ ۷- متفرقات» نگاشته شده است (منزوی، ۱۳۶۵: ۱۵۴۲). وی در آغاز نسخه الف (نسخه کتابخانه مجلس) می‌نویسد: «مولانا حسین (رح)^(۲) در تفسیر خود از

زبان اهل بشارت نقل کرده، این فقیر اکثر فوائد از آنجا کشیده و نکات عرفا را از مواضع مختلفه برچیده، بر وجه استفاده و حصول اذواق نه بر وجه خیانت و استراق» (نسخه الف، برگ ۵). در پایان سنبله هفتم، عنوان فصل آمده: قاضی حمیدالدین ناگوری، رساله‌ای در تعریف خواجهگان چشت نبشته است، و آن را «سیرالمشایخ» نام نهاده، و این فقیر اندکاندک از آن را در اینجا می‌آورم، آنگاه هفده سیر یاد می‌کند: ۱- سیر اول در تعریف حضرت علی؛ ۲- در تعریف خواجه حسن بصری؛ ۳- خواجه عبدالواحد؛ ۴- خواجه فضیل عیاض؛ ۵- خواجه ابراهیم بلخی؛ ۶- خواجه حذیفه مرعشی؛ ۷- خواجه هیبره بصری؛ ۸- خواجه علوی دینوری؛ ۹- خواجه بواسحاق شامی؛ ۱۰- خواجه قدوة‌الدین ابواحمد فرشانه؛ ۱۱- خواجه ناصرالدین ابومحمد چشتی؛ ۱۲- خواجه ناصرالدین ابویوسف چشتی؛ ۱۳- خواجه قطب‌الدین مودود چشتی؛ ۱۴- خواجه حاجی شریف زندنی؛ ۱۵- خواجه عثمان هارونی؛ ۱۶- خواجه معین‌الدین چشتی؛ ۱۷- در تعریف خواجه قطب‌الدین بختیار کاکلی» (نسخه الف برگ ۱۴۰-۱۲۱؛ نسخه ب برگ ۴۷۸-۰۴۵۸). محمود نظری تاریخ کتابت اثر را با توجه به تذکر عبدالواحد بلگرامی در اصل نسخه (۹۶۹ ه.ق) می‌داند (نظری، ۱۳۹۱: ۳۱). ارتباط عبدالواحد محمد بلگرامی با عرفای بزرگ روزگار و گام نهادن در راه تصوف سبب شد که افکار صوفیانه و اندیشه‌های عارفانه در اکثر آثار او راه یابد. در این آثار، چه از نظر الفاظ و چه از نظر مفاهیم، روح عرفان جلوه‌گر است؛ زیرا بلگرامی عرفان را به‌طور عملی چشیده و راه عرفان را طی و سالک این طریق بوده است. با اینکه این اثر به زبان پارسی نگاشته شده، اما مؤلف در چندین جای محدود از اشعار اردو استفاده کرده است. قالب اشعار به‌کار رفته در این اثر، مثنوی، قطعه و رباعی است.

معرفی نسخ

از این اثر دو نسخه در کتابخانه‌ها شناسایی شده است؛ یکی در کتابخانه مجلس و دیگری در کتابخانه دانشگاه تهران.

۱- مشخصات نسخه مجلس به شماره ۱/۱۸۱۴۰، قطع ۳۱*۳۹ عبارت است از: «خط، نستعلیق. کاتب، عبدالجلیل بن خیرالله (۲۶۷-۲۶۶) و پایان آن ۱۲ صفر ۱۳۰۱ ه.ق (۲۶۷). مکان کتابت، موضع کالکا^(۳) ضلع شهر انباله. عناوین و نشانه‌ها شنگرف. در آغاز نسخه و برخی صفحات مهر تملکی به نشان «ملکیت سید احمدشاه ضلع پیشاور تحصیل مردان داکخانه رستم^(۴)» جلد مقوایی با عطف و گوشه پارچه‌ای. ۲۰*۳۰ سانتی‌متر. ۲۷۰ ص. ۲۱ س.» (نظری، ۱۳۹۱: ۳۲).

۲- درباره نسخه دانشگاه تهران به شماره ۵۷۰۲۱۶ که به صورت نسخه عکسی است و با مشخصات، میکروفیلم؛ رساله ۶۱۷۷/۷، در کتابخانه دانشگاه تهران دسته‌بندی شده است، می‌توان به این موارد اشاره کرد: «نسخه خطی از برگ ۴۷۸-۰۳۵۰. اندازه بیرونی ۲۰*۲۹ سانتی‌متر و اندازه درونی ۱۹ سانتی‌متر. ۱۳*۲۲*۱۲۰ ورق، ۲۴۰ صفحه؛ ناقص از آغاز و به خط شکسته. این نسخه، کاتب ندارد، مؤلف آن عبدالواحد چشتی و در موضوع عرفان و تصوف و توحید و شرح حال پیران طریقت است». ۳- همچنین یک نسخه چاپ سنگی با شماره ۵۷۰۲۱۶ در کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران نگهداری می‌شود. این نسخه در کانپور، به اعانت غلام مجتبی و محمد کرم خان به اهتمام محمد عبدالرحمن در مطبع نظامی چاپ شده است. مشخصات ظاهری اثر عبارت است از: ۲۲۴ صفحه، مُجدول، دارای دو صفحه با عنوان متفاوت همراه با طرح گل و بوته، مُحشی، قطع ۲۴ سانتی‌متری به خط نستعلیق و ۲۴۵ صفحه. این اثر، حسب فرمایش مولوی احمد میان بن شاه محمد فضل‌الرحمن چاپ شده است.

۴- یک نسخه چاپ اُفست مربوط به سال ۱۳۰۰ ه.ق از چاپ سنگی سبع سنابل در کتابخانه مجلس با شماره ثبت ۵۲۴۶۰۱ نگهداری می‌شود. در توضیحات این نسخه آمده است که در مکتبه قادریه لاهور چاپ شده است؛ قطع کتاب ۲۷*۱۷ به خط نستعلیق و ۲۴۳ صفحه.

۵- در سال ۱۹۸۲م. مفتی محمدخلیل خال برکاتی سبع سنابل را به زبان اردو ترجمه کرده است. مصحح این اثر محمد عبدالحکیم اختر شاه‌جهانپوری و خوشنویس آن غلام رسول است. این اثر ۴۵۵ صفحه دارد و در لاهور پاکستان به چاپ رسیده است.

همچنین سه نسخه دیگر به تازگی در کتابخانه‌ها شناسایی شده است که تنها دارای شماره بازیابی هستند؛ ولی هنوز فهرست و اسکن نشده‌اند و امکان دسترسی به این نسخه‌ها وجود ندارد.

۶- نسخه کتابخانه مرعشی با شماره ثبت ۱/۱۷۹۳۴: تاریخ استنساخ ۱۱۶۹ ه.ق توسط حافظ غلام محی‌الدین روشنقلی، ۱۴۹ برگ (ب- ۱۴۹)، ۱۶ سطر (۹*۱۸) ۱۵*۲۴ سانتی‌متر.

۷- نسخه کتابخانه مرعشی با شماره ثبت ۶/۱۳۹۴۸: استنساخ ۱۳۰۰ ه.ق، ۱۳ برگ (۴۳ الف- ۵۵ الف)، ۲۵ سطر، ۱۱.۵*۱۹ سانتی‌متر.

۸- نسخه کتابخانه آستان قدس با شماره ثبت ۵۴۱۷۳.

با توجه به شرح داده شده، نسخه مجلس با علایم اختصاری (الف) و نسخه کتابخانه دانشگاه تهران با علایم اختصاری (ب) به عنوان دو نسخه خطی قابل استناد برگزیده شده‌اند.

۱-۱- سؤالات تحقیق

۱- نسخ خطی سبع سنابل عبدالواحد بلگرامی دارای چه ویژگی‌های است؟

۲- محتوای سبع سنابل اثر عبدالواحد بلگرامی چیست؟

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

سبع سنابل اثر ارزشمند بلگرامی متعلق به نیمه دوم قرن دهم هجری است که تاکنون ناشناخته مانده است. هدف از پژوهش حاضر به روش توصیفی- تحلیلی شناسایی و معرفی اثر ارزشمند «سبع سنابل» عبدالواحد محمد بلگرامی (م: ۹۱۲ ه.ق یا ۹۱۵ ه.ق) است. این اثر با موضوع عرفان، تصوف و توحید شرح‌حالی از پیران طریقت و صوفیان هندوستان است.

۱-۳- پیشینه تحقیق

در رابطه با عارفان چشتیه تا حدودی مطالعاتی انجام شده است؛ از آن جمله می‌توان به: طریقه چشتیه در هند و پاکستان (۱۳۶۵) از آریا؛ مقاله «مکتوب شدن تعالیم شفاهی در طریقه چشتیه مقدم» (۱۳۹۳) از ارنست؛ مقاله «گسترش تصوف و عرفان در شبه‌قاره و زبان فارسی در سده هفتم به وسیله چشتیه» (۱۳۸۶) از چوهدری اشاره کرد. در این سه مجموعه، عرفان چشتیه مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. نظری برزگر در مقاله «مونس الارواح، اثری ارزشمند در شرح احوال مشایخ سلسله چشتیه» (۱۳۹۴)، با معرفی این اثر به شرح احوال مشایخ چشتیه پرداخته است. وی با استناد به اثر مذکور، خواجه معین‌الدین را که سرسلسله چشتیه در هند است، بسیار مورد احترام شاهزاده جهان‌آرا بیگم نویسنده مونس الارواح می‌داند و به رابطه مرید و مرادی او با معین‌الدین چشتی اشاره می‌کند. کیخای فرزانه و سلیمی خراشاد در مقاله «دیدگاه عرفانی خواجه معین‌الدین چشتی براساس دیوان منسوب به وی» (۱۳۹۴)، پس از بررسی پیشینه پیدایش فرقه چشتیه در هند، به واکاوی دیدگاه‌های عرفانی خواجه معین‌الدین درباره خدا، انسان و جهان براساس اشعار منسوب به وی پرداخته‌اند. در جلد ۱۲ دایرةالمعارف بزرگ اسلامی ص ۴۹۵، جلد سوم دایرةالمعارف تشیع صفحه ۴۱۳، جلد چهارم دانشنامه جهان اسلام ص ۱۳۷۷، تذکره علمای هند و تاریخ ادب فارسی در پاکستان ص ۱۷۱ ذیل واژه بلگرامی به عبدالواحد بلگرامی اشاره شده و در رابطه با زندگی و محل وفات ایشان صحبت شده است. همچنین خان‌بابا مشار در فهرست کتاب‌های چاپی ایران به سبع سنابل اشاره کرده است (مشار، ۱۳۵۰: ۲۹۲۰).

در رابطه با معرفی نسخ خطی سبع سنابل و تصحیح آن، تاکنون پژوهشی صورت نگرفته است که در این مقاله برای اولین بار به معرفی نسخ این اثر می‌پردازیم.

۲- درباره فرقه چشتیه

این سلسله دنباله سلسله اَدَهَمِیَه، منسوب به ابراهیم بن ادهم است که در زمان ابواسحاق شامی (از مشایخ بزرگ صوفیه در اواخر سده سوم و اوایل سده چهارم) به چشتیه معروف شد (آریا، ۱۳۶۵: ۶۹). بنا بر روایتی، شجره این سلسله به حضرت علی (ع) می‌رسد (میرخرد، ۱۳۵۷: ۴۱). این سلسله در شبه‌قاره پرجمعیت‌ترین سلسله‌های صوفیه این نواحی است و پیروان آن حنفی مذهب‌اند، باین‌حال اردتشان به ائمه شیعه درخور توجه است (همان: ۱۸-۲۲).

ابواسحاق شامی با اجازه پیر خود، خواجه ممشاد علو دینوری برای ارشاد مردم چشت، از بغداد به آنجا رفت (سرور لاهوری، ۱۳۳۲: ۲۴۰-۲۳۹؛ باری، ۱۳۱۸: ۸۹) و ظاهراً از آن پس این سلسله به چشتی معروف شد. در قصبه چشت، خواجه ابواحمد ابدال چشتی با وی مصاحبت داشت. و پس از مرگ ابواسحاق، جانشین او گردید. بعد از خواجه ابواحمد ابدال، به ترتیب خواجه ابومحمد چشتی (متوفی ۴۱۱)، خواجه ابویوسف بن سمعان (متوفی ۴۵۹)، خواجه قطب‌الدین مودود چشتی، حاجی شریف زندنی (متوفی ۶۱۲)، خواجه احمد بن مودود (متوفی ۵۷۷) و خواجه عثمان هارونی (متوفی ۶۱۷) در چشت و دیگر نواحی خراسان بزرگ بر مسند ارشاد نشستند (باری، ۱۳۱۸: ۹۲-۸۹؛ سرور لاهوری، ۱۳۳۲: ۲۴۰-۲۵۳ و ۲۴۳). بدین ترتیب، شکل‌گیری این سلسله در چشت از قرن چهارم صورت گرفت و تا قرن هفتم ادامه یافت و از قرن ششم به تدریج از ناحیه هرات و خراسان بزرگ به شبه‌قاره گسترش پیدا کرد.

سبب نگارش سبع سنابل، دلیل نامگذاری و تاریخ کتابت

محمد بلگرامی سبب نگارش سبع سنابل، دلیل نامگذاری و تاریخ کتابت را در ابیاتی چند توضیح داده است:

این چند سخن که باز بستم	پی‌راهن دل ط‌راز بس‌تم
بر خویش نهاده‌ام بلاغی	دیج‌ور ضلال را چراغی
این سنبله‌ها چو باز کشتم	بسیار سخن ز خود نبشتم
با نص و خبر همه موافق	با اصل و فروع دین مطابق
من روی سخن نه با تو دارم	بل با دل خویش دم برارم
ور نی‌ز تمتعی بج‌ویی	نص است و خبر نه هرزه‌گویی
این عاریتی نه جای عار است	کاقوال مشایخ کبار است
این سنبله‌ایست چند چیده	بر دامن وقت نورسیده
دل کرده به فکر نام قابل	این خوشه چند را سنابل
تاریخ کتابتش فتاده	از نهصد و شصت و نه زیاده

(نسخه الف برگ ۶-۵؛ نسخه ب در ابتدا افتادگی دارد)

مؤلف اثر خود را براساس آیه ۲۶۱ از سوره بقره نامگذاری کرده است و در ابتدای سخن نیز به این مهم اشاره کرده است:

«مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِائَةٌ حَبَّةٍ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ»

(بقره/۲۶۱).

«خوشه چند از اجناس کدس ایشان برگرفتم و سنبله چند از انواع بر اینان فراچیدم تا توشه افلاس خود سازم و از

تماشای او، به ریحان دنیا نپردازم» (نسخه الف، برگ ۵).

مایل هروی در تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، پس از شناسایی عوامل ظاهری و صوری نسخ خطی (اشارات موجود در ظاهر نسخه‌ها، عبارات ترقیمه نسخ، نوع خط، تعداد بیت‌ها...)، توجه به تاریخ کتابت نسخه‌ها را که کاتبان در ترقیمه نسخ آورده‌اند، اصلی‌ترین نشانه برای شناخت نسخه‌های قدیمی‌تر می‌داند (ر.ک. هروی، ۱۳۷۹: ۳۳۶). وی معتقد است: «بر اثر بررسی‌ها و ارزشیابی‌های مذکور است که مصحح می‌تواند نسخه‌های خطی از کتاب موردنظرش را رده‌بندی و گروه‌بندی کند، نسخه‌های معتبر را بازشناسد و نسخه‌های نامعتبر و نسخی را -که از روی یک نسخه واحد استنساخ شده- از دایره تصحیح آن کتاب خارج کند و رشته تصرفات کاتبان را به دست آرد و صورتی از کتاب را که مؤلف پرداخته است دریابد و نسخه‌ها را با آن صورت قیاس کند و آن نسخه‌ای را که نزدیک‌تر به صورت مذکور باشد، به‌عنوان نسخه اساس برگزیند و زان پس به مقابله آن با دیگر نسخ -که اعتبار آن‌ها بر مبنای بررسی‌های مذکور محقق و مسلم شده است- اقدام کند» (همان: ۳۴۵). با توجه به عوامل ظاهری و صوری نسخ و مشخص‌بودن تاریخ کتابت هر یک و کامل‌بودن نسخه الف، نسخه مجلس به‌عنوان نسخه اساس انتخاب شده است.

با بررسی و کنکاش بر روی رسم‌الخط اثر مشخص شد که: نسخه کتابخانه مجلس به خط نستعلیق است. رسم‌الخط در نسخه کتابخانه دانشگاه تهران نستعلیق شکسته است.

قالب اثر

«سبع سنابل» کتابی عرفانی است به نثر ساده و در قسمت‌هایی مسجع که در شرح عرفان، تصوف، توحید و احوال بزرگان اولیا و مشایخ صوفیه نوشته شده است، مؤلف به فراخور متن از آیات و احادیث بسیاری استفاده کرده است. نثر سبع سنابل در مقدمه مسجوع و در بقیه قسمت‌ها ساده است:

نمونه نثر مسجع:

«حمد الهی که زنده گردانید اراضی قلوب به باران عنایت و بیرون آورده از آن حبوب رشد و هدایت، و بیاراست آن را به نخلستان معرفت، و رزستان محبت، و روان کرد در وی چشمه‌های حکمت، و تمتع بخشید به اثمار مشاهدات وحدت» (برگ ۵، از نسخه الف).

غالب ابیات به‌کار رفته در متن، سروده مؤلف است؛ اما در چند مورد، اشعار شاعران بزرگ پارسی با ذکر نام شاعر و در چندین بیت از شاعران اردو نیز در متن آمده است. قالب ابیات به‌کار رفته در اثر مثنوی، قطعه و غزل است.

همان‌گونه که پیشتر از این بیان شد، این اثر در هفت سنبله تألیف شده است؛ هر سنبله دارای موضوع خاصی است که مؤلف با توجه به موضوع از ابیات، آیات و احادیث زیادی بهره برده است.

سبع سنابل سراسر از موضوعات ادبی و عرفانی است تا راه را بر سالکان طریقت بگشاید. بررسی این اثر سلیقه و خوش‌ذوقی مؤلف را نشان می‌دهد و معلوم می‌شود که مؤلف، آگاه بر ادبیات پارسی و عربی و کاملاً مشرف بر آن بوده و کوشیده است اثری فراهم کند که از نظر ادبی، علمی، هنری و عرفانی تکمیل باشد.

رسم‌الخط نسخه سبع سنابل

در نسخه الف هر برگ ۲۱ خط دارد؛ ولی در نسخه ب، هر برگ ۱۹ خط دارد.

۱- در هر دو نسخه، کلمات تا حدود زیادی به هم چسبیده‌اند و در موارد اندکی جدانویسی اعمال شده است؛ همچون «ها، که، می، را و...» به کلمات قبل از خود چسبیده‌اند.

«طعامها موجود میشد و ... میخوردند» (برگ ۴۷ از نسخه الف؛ برگ ۰۳۸۹ از نسخه ب).

۲- در هر دو نسخه، «خرم» به‌صورت «خورم» آورده شده است:

«خوش و خورم باز به مرقد‌های خویش رفتند و این ایمان و مغفرت مخصوص هم در باب ایشان باشد» (برگ ۱۹ نسخه الف؛ برگ ۰۳۶۱ نسخه ب).

۳- در هر دو نسخه «نَبَشْتَه» به جای «نوشته» آمده است:

به عقیده نائل خانلری در آغاز رواج فارسی دری که تلفظ بسیاری از کلمات و املاهای آن‌ها صورت واحدی نداشت، غالباً یک کلمه به صورت‌های گوناگون نوشته می‌شد. گاه صامت دولبی آوایی «ب» با صامت لب و دندانی آوایی «و» جابه‌جا می‌شده است. این جابه‌جایی در ابتدا، میانه و انتهای کلمات رخ می‌دهد است (ر.ک. نائل خانلری، ۱۳۶۵: ۶۹-۵۹).
«و بدان که شرایط خلوت بسیار است، اما این هشت شرط لابد است که نبشته شده» (برگ ۳۳ نسخه الف؛ برگ ۰۳۷۵ نسخه ب).

۴- در برخی از قسمت‌ها «دُرود» به صورت «دَرود» آمده است. مؤلف با گذاشتن حرکت، بر این مورد پافشاری دارد:

دَرودم فرســـــــتی فرســـــــتم دَرود بیـــــــائی بیـــــــایم ز گنبد فرود
(برگ ۳۷ نسخه الف؛ برگ ۰۳۷۸ نسخه ب)

۵- آوردن مصدرهای جعلی همچون «خیریت، کمالیت و...»

به عقیده بهار، آوردن این کلمات پس از نگارش کتب صوفیه رواج پیدا کرده است (ر.ک. بهار ۱۳۷۰، ج ۲: ۱۹۱).
«قلندر را گفت که اگر خیریت و حیات می‌خواهی، همین زمان از مقام دهلی بگریز» (برگ ۳۹ نسخه الف؛ برگ ۰۳۸۱ نسخه ب).

۶- استفاده از لغات مهجور

«کُدس»: کاتب در نسخه الف آن را «خرمن» ترجمه کرده است؛

«خوشه چند از اجناس کدس [خرمن] قدس ایشان برگرفتم» (برگ ۵، نسخه الف).

«خِل»: کاتب در نسخه الف آن را «سرکه» ترجمه کرده است؛

زحلّ خِل چه کم آید از آنکه فرع می است به شأن می چه افزایش که اصلش انگور است
(برگ ۲۰ نسخه الف؛ برگ ۰۳۶۲ نسخه ب)

«چودول»: کاتب در نسخه الف آن را این‌گونه توضیح داده است: نام آن شخصی است که چوب چوپان سواری بر دوش می‌گرفت؛

«چنانکه نقل کرده‌اند که روزی سلطان‌المشایخ بر چودول سوار می‌رفت» (برگ ۴۳ نسخه الف؛ برگ ۰۳۸۵ نسخه ب).

اشعار به‌کاررفته در نسخه سَبَّاح

در این اثر از ابیات مختلفی استفاده شده است که به سه دسته تقسیم می‌شوند: ۱- اشعار خود مؤلف؛ ۲- اشعاری از دیگر شاعران؛ ۳- اشعار اردو (که به عقیده نگارندگان، اشعار خود بلگرامی است). (در پایان، نمودار بسامدی اشعار آمده است).

۱- اشعار خود مؤلف

مؤلف اشعار خود را در چهار قالب مثنوی، قطعه، رباعی و فرد در متن نسخه به‌کار برده است.

مثنوی:

سه آمد اصل شرع ای مؤمن صاف	کتاب و سنت و اجماع اسلاف
قیاس راسخون العلم بر حق	بود با هر سه اصل شرع ملحق
تو گر بیرون روی زین هر سه، یک گام	برافتادی ز راه دین و اسلام
	(برگ ۶ و ۷ نسخه الف؛ افتادگی در نسخه ب)

قطعه

ای سر تراش دل بتراش از هوای نفس
چندین هزار میش بتراشیده هر طرف

کز سر تراشیت نبود راه دین حصول
زینهار یکی بُد که مولی کند قبول
(برگ ۳۶ نسخه الف؛ برگ ۰۳۷۸ نسخه ب)

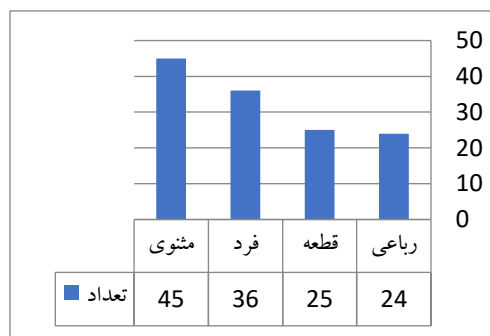
رباعی

آن‌ها که خدای من می‌بینند
اگر قصه خود پیش سگی برخوانم

گر مغ ببیند به صحیح بنشیند
سگ دامن پوستین ز من برچیند
(برگ ۴۳ نسخه الف؛ برگ ۰۳۸۵ نسخه ب)

فرد

بودی اگر نبودت بعد از نبی روا
گفتی تمام خلق مر او را پیمبر است
(برگ ۳۶ نسخه الف؛ برگ ۰۳۷۷ نسخه ب)

نمودار ۱- نمودار بسامدی اشعار عبدالواحد بلگرامی (رباعی، قطعه، مثنوی و تکبیتی‌های فرد در سبع سنابل)

حکایات

حکایت نوعی از داستان کوتاه است که در آن درس یا نکته‌ای اخلاقی نهفته است. این درس یا نکته بیشتر در پایان حکایت بر خواننده آشکار می‌شود. شخصیت‌های حکایات، انسان‌ها، حیوانات و اشیای بی‌جان هستند. «حکایت در لغت، قصه‌ای کوتاه و مختصر است که به صورت نظم یا نثر نوشته می‌شود. حکایت در ادب فارسی از دیرباز به صورت مستقل یا به صورت داستانی فرعی رایج بوده است» (داد، ۱۳۷۸: ۲۱۶). حکایت‌های سبع سنابل را می‌توان زیرگروه پارابل Parable دانست. پارابل حکایتی کوتاه، دارای نکته‌های اخلاقی است که اغلب قهرمان‌ها و شخصیت‌های آن را انسان‌ها تشکیل داده‌اند (پورنامداریان، ۱۳۷۶: ۱۴۲).

سبع سنابل، سراسر حکایات زیبا و دلنشینی درباره رفتار و منش صوفیان و بالخاص خواجگان و بزرگان فرقه چشتیه است که بلگرامی در قریب به اتفاق موارد با ذکر واژه‌های «حکایت» یا «نقل شده»، آن‌ها را مشخص کرده است. تنها در برخی از موارد نامی از راوی حکایت آورده است. حکایات در سبع سنابل با آیات قرآن، احادیث، عبارات عربی یا اشعاری چند به اتمام می‌رسند. برخی از حکایات از زبان بزرگان صوفیه همچون جنید بغدادی، رابعه، بایزید بسطامی و... و برخی از زبان بزرگان فرقه چشتیه همچون خواجه بختیار کاکلی، فریدالدین گنج‌بخش، سید محمد گیسودراز و... است. عبدالواحد بلگرامی به فراخور متن از حکایات استفاده کرده است؛ گاه حکایت برای تبیین و توضیح بیشتر یکی از اصول اعتقادی چشتیان و گاه

برای ذکر فضایل بزرگان صوفیان چشویه است. گاه یک حکایت برای عبرت گرفتن و انذار بیشتر آمده و گاه برای تشویق بر عمل نیکویی. در ذیل به چند نمونه از حکایات اشاره می‌شود:

«نقل است که خواجه سهیل تستری را یکی پادشاه عراق طلب کرده بود و او صاحب تستر بود بجهت استعانت به دعائی چون ببرکت دعای صالح او شفا یافت خود در خانه آمد سه سال از مردمان عزلت گرفت که مشایخ طریقت گفته اند صحبتُ الاغنیاء سَمُّ قَاتِلِ الْفُقَرَاءِ (همراهی با ثروتمندان سمی است که فقرا را می‌کشد)» (برگ ۵۴ نسخه الف؛ برگ ۰۳۹۶ نسخه ب) این حکایت با عبارتی عربی به اتمام رسیده است.

«نقل است وقتی بایزید بسطامی قَدَسَ سِرهِ سِیْبِی بر دست گرفت و گفت که لطیف است به سرش ندا کردند که ای بایزید شرم نداری که نام من بر سبب مینهی؟ چهل روز نام اعظم خدای تعالی از او فراموش شد. سوگند خورد که باقی عمر میوه بسطام نخورم سبحان الله چه مقامات است که عقل زیرکان روزگار در ادراک آن سراسیمه گردد و ما هر یکی به نشیبی خوشنود!

برو جان مادر سر خویش گیر   چو عاشق نه‌ای کار خود پیش گیر

تو با این گدایی و گنده بغل   به درگاه شاهان نیابی محل

لَا تَبْرَجُوا فَإِنَّ النَّاقِدَ بَصِيرٌ (متنقد را به رخ نکشید، ببینید)» (برگ ۶۵ نسخه الف؛ برگ ۰۴۰۸ نسخه ب).

این حکایت با اشعاری در قالب مثنوی و عبارتی عربی به اتمام رسیده است.

حکایت ذیل با این حدیث پیامبر اکرم (ص): «حُبُّ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ وَ سَبَبُ كُلِّ حَسَنَةٍ» (دوستی دنیا منشأ هر اشتباه و کلید هر گناه و سبب نابودی هر نیکی است) (دیلمی، ۱۳۹۶: ۲۱).

«نقل است که چون خواجه ابراهیم ادهم قَدَسَ اللهُ رُوحَهُ از پادشاهی بلخ مردانه برخاست و در راه معرفت مولی قدم نهاد؛ به خاطر کرد که امام مسلمانان ابوحنیفه کوفی رحمه الله صدر جهانند. نخست مرا پیش ایشان باید رفت. در کوفه رسید. و امام را نیز خبر شد که ابراهیم به جهت ملاقات می‌آید به استقبال او رفتند و ملاقات کردند. ابراهیم پرسید: ای امام در حق من چه می‌فرمایید؟ مرا چه باید کرد؟ امام فرمود باید که شما تحصیل علم کنید. ابراهیم گفت ای امام از جمله علوم یک حدیث به ما رسیده بود که «تَرَكَ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ عِبَادَةٍ وَ حُبُّ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ» (ترک دنیا اصل هر عبادت و دوستی دنیا اصل هر گناهی است)»

(برگ ۵۱ نسخه الف؛ برگ ۰۳۹۴ نسخه ب).

ساختار عرفانی سبع سنابل

نسخه سبع سنابل شرح احوال و عقاید صوفیان چشویه از زبان عبدالواحد بلگرامی است. همانگونه که پیش از این اشاره شد، عبدالواحد بلگرامی سبع سنابل را در هفت سنبله گردآوری کرده است.

سنبله اول: در سنبله اول، سعی در روشن کردن راه طریقت و بیان عقاید و مذاهب صوفیه دارد؛ از نگاه بلگرامی تا ماهیت چیزی برای فرد آشکار نشود، نمی‌توان به جست‌وجو و طلب آن رفت. در این سنبله ضمن حمد و ستایش خداوند و رسول اکرم (ص)، راه و روش و طریقت خلفای راشدین را همچون چراغی برای سالکان راه شرح داده است و بیان می‌دارد که هم‌خون پیامبر و صحابی بزرگ بودن، دلیل بر بزرگی و قرب مقام نیست: «بدان ای طالب صادق که هر که طالب چیزی باشد او را لابد است که نخست ماهیت و حقیقت آن چیز بداند تا طلب و رغبت او در آن چیز بر وجه کمال بود و درست نیست هیچ یکی را رفتن راه صوفیه، تا نشناسد عقائد و مذاهب ایشان را، ظاهراً و باطناً، زیرا که از بسیاری مدعیان، حال مُحَقِّقَان پوشیده گشته است و از کثرت مُتَرَسِّمَان راه و روش صوفیه به بدعت‌ها و ضلالت‌ها مختلط شده است» (برگ ۶ نسخه الف).

سنبله دوم: در ادامه در سنبله دوم، پیری و مریدی، حقیقت و ماهیت آن و شرایط پیر و مرید را بیان داشته است: «بدانکه پیری و مریدی، بیعت است؛ یعنی دست بر دست یکدیگر نهادن، چنانکه پیران طریقت، دست خود بر دست‌های مریدان صادق نهاده‌اند می‌نهند و کلمه استغفار و توبه تلقین کرده‌اند و می‌کنند و عهد می‌بندند با مریدان...» (برگ ۲۴ نسخه الف؛ برگ ۰۳۷۰ نسخه ب). از نگاه بلگرامی داشتن سلسه درست، عالم و عامل بودن و داشتن عقاید درست از شرایط اصلی پیری است (برگ ۲۵ نسخه الف؛ برگ ۰۳۷۱ نسخه ب). او همچنین در ادامه بیان می‌دارد که صوفی باید متخلق به اخلاق ذیل باشد: الرِّافَةُ: (نرم‌دلی کردن با مخلوق) و المَحَبَّة: (دوستی کردن با نیکوکاران برای خدا) و البِشاشَةُ (با هر کسی گشاده‌رو شدن) و الشُّجَاعَةُ (در مخالفت نفس کوشیدن و هر وقت در جنگ او دلیری کردن) و الإِغْمَاضُ (چشم‌پوشی کردن از عیوب خلق‌الله) و السُّتْرُ (پرده‌پوشی خلق کردن برای حق) و... (برگ ۳۳ نسخه الف؛ برگ ۰۳۷۵ نسخه ب).

سنبله سوم: در این سنبله به ترک دنیا، قناعت، توکل و تبئیل پرداخته است. عبدالواحد بلگرامی ضمن بیان کلام و حکایت‌هایی از زبان بزرگان صوفیه به شرح این مقامات عرفانی پرداخته است. وی در باب ترک دنیا آورده است: «بدانکه دنیا بذات‌ها مدموم نیست، تعلق و محبت بدان مدموم است که «حُبُّ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ» عبارت از اوست. و دنیا صلاحیت آن دارد که تارةً باعلی‌علیین ترقی دهند و تارةً به أسفل السافلین فرو برد. هر که دنیا را آلت راه دین سازد و نظر از استیفای حظوظ جسمانی برگردد؛ وَ مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ به صورت در دنیا بود و بدل در ملاء اعلی...» (برگ ۵۲ نسخه الف؛ برگ ۰۳۹۵ نسخه ب).

سنبله چهارم: در سنبله چهارم به آداب عبادت کردن، عبادات درویشان (خاصه بزرگان چشثیه) و حسن اخلاق ایشان اشاره دارد؛ وی طهارت ظاهری را راه رسیدن به طهارت ذاتی و حضور قلب در هنگام عبادت می‌داند. همچنین استفاده از مال حلال را از مصادیق طهارت می‌داند: «فَمِنْهَا الْوُضُوءُ؛ فرمود -صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- مَنْ أَصَابَتْهُ بَلِيَّةٌ وَ هُوَ مُحَدِّثٌ فَلَا يَلُومَنَّ إِلَّا نَفْسَهُ. باید که یک ساعتی بی وضو نماند، که مؤمن سالک در حمایت وضو است [پلک] زدنی بی وضو نباشد. فرمود -صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- الْوُضُوءُ حِصْنِي لِلْمُؤْمِنِ. مخدوم الملت شیخ مینان -قَدَّسَ سِرَّهُ- به مجرد که از خواب بیدار شدی، تیمم کردی و آنگاه در استعداد وضو شدی و فرمودی اصل خلقت بشر از آب و خاک است و بدین هر دو آتش دنیا کشته می‌شود و رجای عظیم است که آتش آخرت هم کشته گردد. اهل معرفت گویند هر که مدام با وضو باشد گرمی کند خدای تعالی او را هفت خصال: اول رغبت کنند فرشتگان به صحبت او؛ دوم همیشه جاری باشد قلم کاتبان اعمال بر نبستن ثواب او؛ سوم تسبیح کنند همه اعضای او؛ چهارم تکبیر اولی از وی فوت نشود؛ پنجم فرشتگان نگاهدارند او را در خواب از شر دیوان و پریان؛ ششم آسان کند خدای تعالی دشواری جان‌کندن؛ هفتم در امان حق تعالی باشد تا آنکه با وضوست» (برگ ۶۵ نسخه الف؛ برگ ۰۴۰۸ نسخه ب).

سنبله پنجم: بلگرامی سنبله پنجم را به بیان خوف و رجا اختصاص داده است: «قَالَ اللهُ تَعَالَى إِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ لِلنَّاسِ عَلَى ظُلْمِهِمْ وَإِنَّ رَبَّكَ لَشَدِيدُ الْعِقَابِ. محققان برانند که این آیت تمجید قواعد خوف و رجاست. می‌فرمایند آمرزنده‌ام تا از رحمت او ناامید نشوند و عقوبت کننده‌ام تا از هیبت او ایمن نباشند. و در حدیث آمده است اگر عفو خدا نبود، عیش هیچ احدی گوارنده نشدی و اگر وعید حق نبودی هیچکس تکیه بر عفو کرده از عمل باز ماندی...» (برگ ۸۲ نسخه الف؛ برگ ۰۴۲۱ نسخه ب).

سنبله ششم: در سنبله ششم به بیان حقایق وحدت و ظهور آثار معرفت و محبت پرداخته است؛ «توحید اقرار آنست که الله را یکتاگوئی و توحید معرفت آنکه او را یکتاشناسی؛ یعنی از همه جهت به وحدت او بینا گردی با آنکه در عالم وحدت جهت نیست...» (برگ ۸۸ نسخه الف؛ برگ ۰۴۲۶ نسخه ب).

سنبله هفتم: عبدالواحد در سنبله هفتم به بیان متفرقاتی پرداخته که برای سالک، مفید فایده است؛ بلگرامی در این سنبله، نکات مفید برای سالکان راه طریقت را با عنوان «فایده» بیان داشته است؛ همچنین در این سنبله سماع و رقص و آداب آن را نیز بیان می‌کند: «بدان که از درون دل روزنی است، گشاده به ملکوت آسمان. چنانکه از بیرون دل پنج دروازه گشاده است به عالم محسوسات و مثل لوح محفوظ چون آینه دیگر که صورت جمله موجودات در وی است. چنانکه صورت‌ها از یک آینه در دیگر افتد، چون در مقابله آن بداری همچنین صورت‌ها از لوح محفوظ در دل پیدا آید. چون صافی شود و از محسوسات فارغ گردد با وی مناسبت گیرد و تا به محسوسات مشغول باشد از مناسبت به عالم ملکوت محجوب ماند. اگر کسی خویش را ریاضت کند و دل از دست غضب و شهوت و اخلاق بد بیرون کند و حواس را معطل گرداند و دل را با عالم ملکوت مناسبت دهد. روزن دل گشاده شود و آنچه دیگران در خواب ببیند، وی در بیداری ببیند و ارواح فرشتگان نیکو پدید آید. و پیغامبران را -علیهم‌السلام- ببیند و از ایشان فایده و مدد یابد. و ملکوت آسمان و زمین به وی نمایند. و کسی را که این راه گشاده شد، کارهای عظیم ببیند که در حد وصف نیاید و علوم انبیا و اولیا ازین راه بود نه از راه حواس» (برگ ۱۰۴ نسخه الف؛ برگ ۰۴۴۱ نسخه ب).

۳- نتیجه

نسخه خطی «سبع سنابل» اثر ارزشمند عبدالواحد بلگرامی با ساختار عرفانی و شرح حال پیران طریقت است. بلگرامی از نگارش سبع سنابل متأثر از اصول اعتقادی پیر خود مولانا حسین و قاضی حمیدالدین ناگوری، نویسنده «رساله سیرالمشایخ» در تعریف خواجهگان چشت است. او را منسوب به سادات بلگرام که در تاریخ هند به فضل، علم، نویسندگی، حسن اداره امور شهرت یافته‌اند، می‌دانند.

با توجه به شرح داده شده، درحال حاضر نسخه مجلس و نسخه کتابخانه دانشگاه تهران، به عنوان دو نسخه خطی قابل استناد برگزیده شده‌اند. نثر کتاب ساده و در قسمت‌هایی مسجع است و مؤلف به فراخور متن از آیات و احادیث بسیاری استفاده کرده است. غالب ابیات به کار رفته در متن، سروده مؤلف و در قالب مثنوی، قطعه و فرد است. قالب مثنوی پرکاربردتر از دیگر قالب‌ها در این مجموعه است. مؤلف اشعار اردو نیز در متن آورده است. این اثر در پاکستان توسط مفتی محمد خلیل خال برکاتی به زبان اردو ترجمه شده است.

حکایت‌های سبع سنابل را می‌توان زیرگروه حکایت‌های پارابل دانست. این حکایت‌ها سراسر شیرین و درباره رفتار و منش صوفیان و بالاحص خواجهگان و بزرگان چشتیه است. عبدالواحد بلگرامی در سبع سنابل سعی در بیان راه طریقت و اصول عقاید و مذاهب صوفیه دارد. وی ضمن اعتقاد به مرید و مرادی، داشتن سلسله درست، عالم و عامل بودن و عقاید درست را از شرایط پیری می‌داند و تخلق به اخلاق حسنه را لازمه صوفی‌گری. از دیدگاه وی ترک دنیا با قناعت، توکل و تبتل دست‌یافتنی و نهایت راه سالک، رسیدن به حقیقت وحدت با ظهور آثار معرفت و محبت است.

پی‌نوشت

(۱) این واژه در فرهنگ لغت به معنای زمین و یا عواید زمینی است که پادشاه جهت معیشت، به جای حقوق و یا مستمری به اشخاص می‌بخشید (دهخدا، ذیل واژه). نویسندگان مقاله با اشراف به این موضوع، تنها به ذکر نقلی از کتاب «تُحفة الفُصَلا فی تراجم الکُمَلا» (تذکره علمای هند) پرداخته‌اند که در اثر مذکور سیورغال نام مکانی است (در صورت درست‌نبودن این معنا عبدالشکور ریوانی صاحب تذکره اشتباه کرده است).

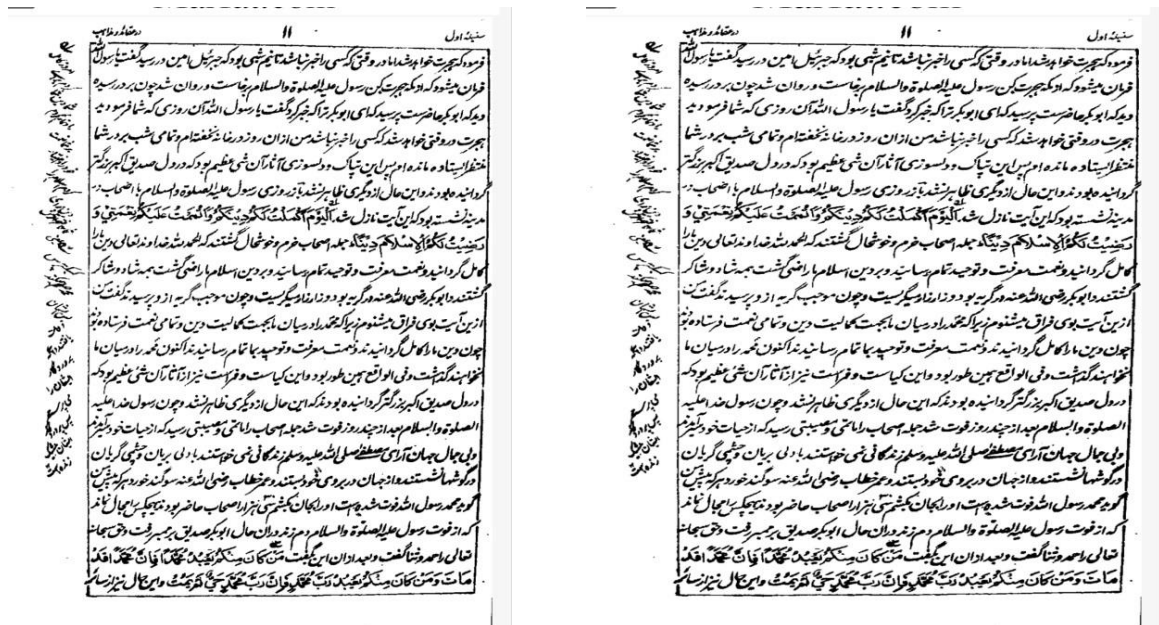
(۲) به زعم نگارندگان احتمالاً، منظور از کمال‌الدین حسین بن علی سبزواری مشهور به مولانا حسین واعظ کاشفی (متوفی ۹۱۰ ه.ق) و منظور از تفسیر، جواهرالتفسیر است. سید محمدعلی ایازی در نقد و معرفی جواهرالتفسیر آورده است

که نسخه‌های فراوانی از این کتاب در ایران و پاکستان وجود داشته و کاشفی از منابع فراوانی استفاده کرده و نام اشخاص بسیاری را به مناسبت ذکر نموده است (ایازی، ۱۳۸۰: ۵۵-۵۲). آنچه گمان نگارندگان را راسخ‌تر کرده، علاوه بر این تفسیر، اشارهٔ بلگرامی به انوار سهیلی و لب‌الباب، آثار دیگر حسین واعظ است. حسین واعظ کاشفی در سال ۸۴۰ هجری قمری در سبزوار زاده شد. علوم دینی، ریاضی و خوش‌نویسی را در اوآن جوانی آموخت و سپس به عرفان روی آورد. پس از آنکه مدتی را در زادگاهش به وعظ و سخنرانی گذراند، به نیشابور و سپس مشهد نقل مکان کرد. گفته می‌شود که در سال ۸۶۰ قمری رؤیایی دید که در آن روح سعدالدین کاشغری، صوفی نقشبندی که به تازگی درگذشته بود، او را به آمدن به هرات فرامی‌خواند. در هرات آنچنان تحت تأثیر عبدالرحمان جامی، عارف و شاعر بزرگ پارسی‌گوی و جانشین کاشغری، قرار گرفت که نه تنها به طریقت نقشبندی وارد شد، بلکه با خواهر او نیز ازدواج کرد. اندکی بعد به سبزوار بازگشت و توسط سلطان ابوسعید، حاکم خراسان در عهد تیموریان، به منصب قاضی‌القضات بیهق منصوب شد. پس از آنکه سلطان حسین بایقرا در هرات به قدرت رسید، در سال ۸۷۴ احتمالاً به دعوت خود سلطان به هرات رفت (ر.ک. بهار، ۱۳۷۰، ج ۳: ۱۹۵-۱۹۸).

(۳) شهری در ناحیه پنجکولا در ایالت هاریانا هند است که نام خود را از ایزدبانو کالی گرفته است.

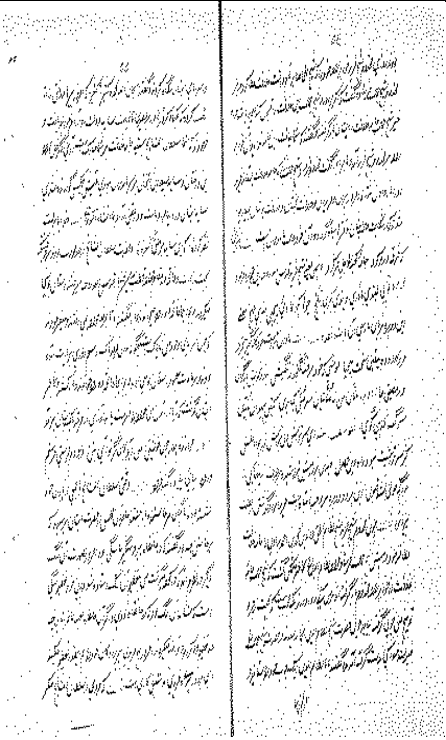
(۴) ترجمهٔ عبارت: ملکیت سید احمد شاه شهر پیشاور، دهستان مردان، ادارهٔ پست رستم. در زبان اردو: ضلع یعنی شهر، تحصیل یعنی دهستان و داکخانه یعنی ادارهٔ پست. همچنین اشاره به حمله و تسلط سید احمد شاه بر شهر پیشاور دارد.

تصویر نسخه‌ها

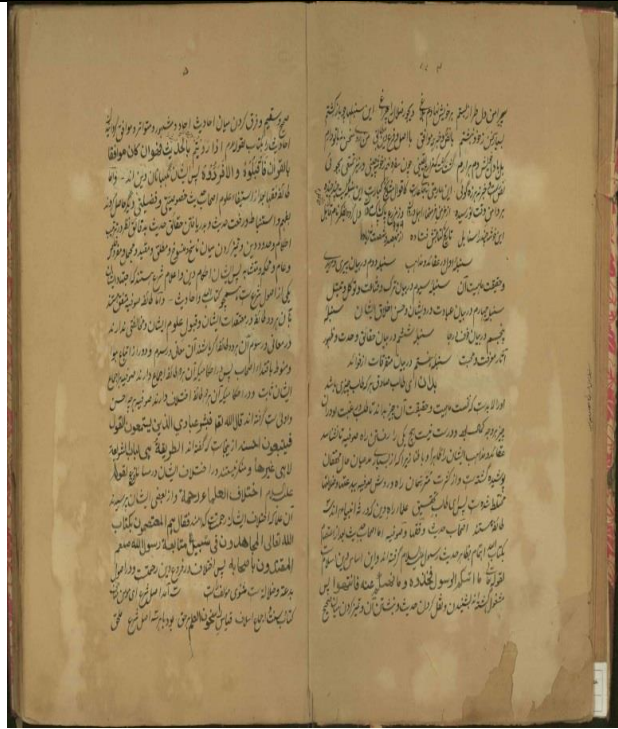

تصویر ۱. نسخهٔ چاپ سنگی کانپور

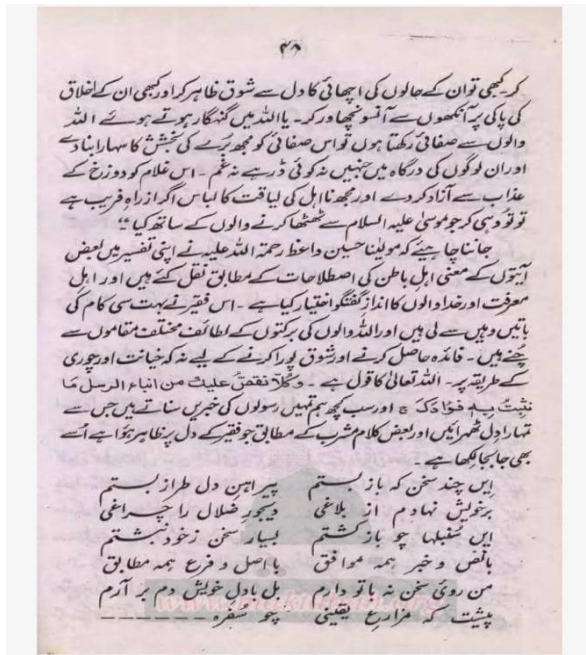
تصویر ۲. نسخهٔ افست کتابخانهٔ مجلس

تصویر ۴. نسخه خطی کتابخانه تهران

تصویر ۳. نسخه خطی مجلس

تصویر ۵. ترجمه اثر به زبان اردو

۴- منابع

- آریا، غلامعلی. (۱۳۶۵). *طریقه چشتیه در هند*، جلد ۱، تهران: زوار.
- ارنست، کارل. (۱۳۹۳). *مکتوب شدن تعالیم شفاهی در طریقه چشتیه متقدم*. ترجمه مسعود فریامنش. آیینہ پژوهش. ۴ (۲۵): ۱۴-۵.
- ایازی، سید محمدعلی. (۱۳۸۰). *نقد و معرفی کتاب: جواهرالتفسیر ملا محمد کاشفی*. آیینہ میراث بہار، ۱۲: ۵۲-۵۶.

- بابری، داراشکوه. (۱۳۱۸). *سفینه‌الاولیا*، جلد ۱، هند: کانپور.
- بهار، محمدتقی. (۱۳۷۰). *سبک‌شناسی*، جلد ۱، ۲، ۳، تهران: امیرکبیر.
- پورنامداریان، تقی. (۱۳۷۶). *رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی: تحلیلی از داستان‌های عرفانی - فلسفی ابن‌سینا و سهروردی*. چاپ ۴. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- چوهدری، شاهد. (۱۳۸۶). *گسترش تصوف و عرفان در شبه‌قاره و زبان فارسی در سده هفتم به‌وسیله چشتیه، ادیان و عرفان*. ۱۱(۴): ۳۳-۱۳.
- داد، سیما. (۱۳۷۸). *فرهنگ اصطلاحات ادبی*. تهران: مروارید.
- دانشنامه جهان اسلام. (۱۳۷۷). *زیرنظر غلامعلی حدادعادل*. جلد ۴. تهران: بنیاد دایرةالمعارف اسلامی.
- دایرةالمعارف بزرگ اسلامی. (۱۳۸۳). *زیرنظر کاظم موسوی بجنوردی*. جلد ۱ و جلد ۱۲. تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- دیلمی، حسین بن محمد. (۱۳۹۶). *ارشاد القلوب الی الصواب*. تصحیح ابوالحسن شعرانی و ترجمه علی سلگی نهاوندی، جلد ۱، قم: ناصر.
- عبدالشکور ریوانی، محمد (معروف به رحمان علی صاحب فرزند شیرعلی احمدآبادی). (۱۳۹۱). *تُحفَةُ الْفُضَّلَا فی تراجم الْکَمَلَا: تذکره علمای هند*. به کوشش یوسف بیگ باباپور، جلد ۱، قم: مجمع ذخایر اسلامی.
- کیخای فرزانه، احمدرضا؛ سودابه سلیمی خراشاد. (۱۳۹۴). *دیدگاه عرفانی خواجه معین‌الدین چشتی براساس دیوان منسوب به وی*. *دوفصلنامه مطالعات شبه‌قاره*، ۷(۲۳): ۹۷-۱۱۶.
- لاهوری، غلام‌سرور. (۱۳۳۲). *خزینة‌الصفیا*. جلد ۱، کانپور: بی‌جا.
- مایل هروی، نجیب. (۱۳۷۹). *تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی*. تهران: کتابخانه، موزه و اسناد مجلس شورای اسلامی.
- مشار، خان‌بابا. (۱۳۵۰). *فهرست کتاب‌های چاپی فارسی*. جلد ۳. تهران: مؤلف.
- منزوی، احمد. (۱۳۶۵). *فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان*. اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- میرخُرد، محمد بن مبارک. (۱۳۵۷). *سیرالاولیا در احوال و ملفوظات مشایخ چشت*. جلد ۱، پاکستان: لاهور.
- ناتل خانلری، پرویز. (۱۳۶۵). *تاریخ زبان فارسی*، جلد ۲، تهران: نشر نو.
- نظری، محمود. (۱۳۹۱). *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی*، جلد ۵۰. تهران: موزه و مرکز اسناد کتابخانه مجلس شورای اسلامی.